

Бранко Петрановић

СТАРО И НОВО У ИСТОРИЈСКОЈ ОСНОВИ САВРЕМЕНОСТИ*

Тродневна седница проширеног Извршног комитета под Титовим председништвом, одржана 14-16. марта 1962. у Београду, узима се у наше време као преломна у развоју Југославије, „судбоносна“, камен међаш који обележава „превагу националистичких концепата и интереса“, „хараће шовинизма и међунационалних подјела“, који ће 1974. - доношењем новог Устава - довести до губитка савезне државе.

Садржај ове седнице остао је непознат до пре две године, када је „Политика“ у обради Сава Даутовића и Рајка Ђурића, пренела део расправе вођен између руководећих југословенских комуниста. Историјска публицистика је и до тада бележила да је на тој седници испољено отворено нејединство југословенског политичког врха, да је завршена компромисом, јер је рашчишћавање одлагано пуне четири године, све до Брионског пленума 1966. године. Изношено је, такође, да је Извршни комитет ЦК СКЈ упутио Писмо чланству у коме су нападнути занемаривање општих интереса социјалистичког друштва, апсолутизација локалних интереса, манифестације шовинизма, привредни партикуларизам и затварање република у своје границе. За рашчишћавање односа у руководству и ослобађање развоја од намножених деформација Тито је добио плебисцитарну подршку народа на митингу у Сплиту непосредно после седнице, али је не много затим, у новом иступању на Сајмишту у Београду, устукнуо смирујући тон. Усвајањем новог Устава, 7. априла 1963. године (који је Кардељ називао “Повељом самоуправљања”), постојећи друштвени односи су уређени на компромисној основи, као резултат оновременог односа снага у Југословенском руководству и друштву.

**) Из заоставшћине проф. Б. Петрановића који је умро 1994. године*

Значај седнице из 1962. је неоспоран и нимало не зачуђује што су је публицисти од недавно почели разматрати. Уосталом, они увек долазе пре историчара. Из онога што је већ до сада објављено могу се видети драстичне оцене руководећих комуниста о стању земље и властитим односима. Као да су се утркивали ко ће изрећи теже и злослутније оцене. Тито је говорио о „недисциплини, нејединству мисли и акције комуниста”, питајући се да ли је та „наша земља збиља кадра да се још држи, да се не распадне?”; указивао је на национализам и облике дезинтеграције, да се „арче” огромна средства, те да је стање у привреди катастрофално; Мијалко Тодоровић је помињао „шпекулације и махерај”, превлађивање партикуларизма и окренутости према себи. Рато Дугоњић се питао: „Да ли ми идемо продубљивању република и републиканизма и шест партија, продубљивању шест држава, у ствари, идемо ли пре на неку конфедерацију него на чврсту социјалистичку заједницу”? О односима међу руководећим комунистима ништа боље не говори од констатације Дугоњића (па ма изречена и у шаљивом тону) да му је лакше наћи језик „са најреакционарнијим краљем на свету, Ахметом, него са својим старим друговима”. По Титу, у Југославији се радило о политичкој а не привредној кризи. Милентије Поповић се залагао за појачану борбу против појава национализма и шовинизма. По Вељку Влаховићу СКЈ није нашао „механизам” за остваривање руководеће улоге у југословенским условима; подсећао је на елементе који вуку Савез комуниста ка некој коалицији. Светислав Стефановић је сматрао да је „отупило” сећање да је Југославија „наша основна заједница”. Када би се ствар драматизовала - по Бакарићу - било би разумно да се руководство распусти и да СКЈ - који је иначе здрава организација - да Титу мандат да постави ново руководство, јер садашње није у стању да нађе излазак из кризе.

Конструктор система Едвард Кардељ је позитивно оцењивао систем, али не и „аматере” и „дилетанте”, задужене за његово функционисање.

Без и најмање опроштајнице руководећим кадровима, коју заиста нису ни заслужили, како неспособношћу тако и деформисаношћу дугим остајањем на дужности, као да су били историјски претплаћени, питање је међутим, да ли би креирани систем могао функционисати својом институционалном стерилношћу и са далеко способнијим кадровима, административном компликованошћу, нерационалном производњом правних и самоуправних прописа, нескладом и сукобом компетенција, јер се партијска држава у суштини свог бића није у међувремену битно

изменила. Као и увек, Кардељ је налазио лек у палијативним решењима и организационо-бирокуратским корекцијама, попут оне о ротацији, која ће се иначе од почетка извргнути у своју супротност; наравно, покорно као и сви којима је била намењена улога вечито друга. Кардељ је истицао да се ротација није могла односити на Тита, јер је „друг Тито, друг Тито”.

Сукоб различитих концепција једноставно је блокирао и раздвајао руководство. Однос снага је утицао на Тита да одгађа расплет. „Субјективну кризу” је посматрао као „кризу нас самих”, разочаран и свестан да седница у току не отвара никакву перспективу. Лазар Колишевски је теже доживљавао ову седницу од оне у Белом двору 1948, приликом напада Информбироа на руководство КПЈ (сматрао „мучнијом”), јер се онда стајало „фронтално” и знало каквог противника „имамо пред собом”, а сада налазимо пред нагомиланим политичким и привредним проблемима. Осећао је да се у бити ради о сукобу „републиканизма” и југословенства. Носиоци супротних концепција у руководству су се претпостављали, али нису идентификовани. Последице су се наводиле, али узроци нису откривани. Деперсонализована расправа је била карактеристична за комунисте („појаве”, „тенденције”, итд.) све док се не би дошло до организационо-политичке одговорности када се жртва именовала и каменовала. Текућу дилему и поделу изражавала је расправа Добрице Ћосића и Душана Пирјавца 1961. Међу комунистима су настајале деобе између снага републичког партикуларизма и југословенства, које је процес децентрализације све више продубљивао. Насупрот присталицама социјалистичког југословенства стајали су прикривени протагонисти остваривања националних циљева у форми развијања самоуправљања и форсиране децентрализације.

Свака од ових оцена људи који су крмарили земљом сама за себе говори да су процеси разједињавања узели великог маха.

Са историографске тачке нас занима неколико питања: зашто се са толиким закашњењем враћамо питању унутрашњих сукоба у руководству, зашто 1962. нико не говори дубље и образложеније о узроцима кризе, није ли она много раније зачета, зашто је историја толико дуго ћутала о овом видљивом расколу политичког врха Југославије, на основу којих и каквих извора говоримо о тој кризи пре 30 година?

Враћамо се, несумњиво, разматрању кризе испољене у подељеном руководству 1962. у времену распадања „друге”, или „социјалистичке Југославије”. У часу, дакле, када све раније вредности долазе под удар преиспитивања: догађаји, личности, покрети, идеологије, националне

концепције, схватања Југославије. Криза и слом реалног социјализма пред нашим очима направили су праву пустош у ранијим схватањима. Потсећамо на речи Михаила Горбачова у Београду марта 1988. да ће све оно што се збива у његовој земљи имати светскоисторијски значај.

Распао се и систем међународних односа познат као кримски, што је особито значајно за југословенски међународни положај.

Југословенска криза упућује на уочавање неких наших особености у односу на остале земље реалног социјализма, одређених друкчијим развитком Југославије у другом светском рату, сукобом 1948. и чињеницом да Југославија није била део лагерске заједнице социјалистичких држава. Међутим можемо ли игнорисати чињеницу да је Југославија рано осетила кризу коју, поред свих спољних ознака мирног живота, није могла премостити, ево од почетка 60-тих година? Сам Тито је на Брионском пленуму 1966, када се обрачунавао са Александром Ранковићем, рекао да је та криза дуга скоро једну деценију. Земљом су се тек после 1966. прелили таласи национализма, кулминирајући у Цестној афери, МАСПОК-у и албанским побунама 1968. и 1981. године. Оно о чему су властодршци Југославије дотле разговарали у свом херметизираним кругу, постајало је наредних година део масовних националистичких подела и сукоба. На разним кривинама југословенског развитка отпадале су на хиљаде комуниста, било означених за ИБ-евце, ћиласовце, ранковићевце, националисте ове или оне феле, либерале, итд. Утопија самоуправне идеологије и праксе, са својим најступиднијим постулатима - договорном економијом и кооперативним федерализмом, конституционализована 1974, доживела је у наше време потпун слом.

Независно од ових глобалних манифестација кризе, историчар не може да се не запита о старом наслеђу у новој историјској основи југословенског друштва, ограниченима комунистичког концепта југословенске федерације, дефектима једностраначког система владавине, консеквенцијама сукоба 1948. и карактеру процеса децентрализације. Са историјског становишта гледано, данас се до краја отварају неки процеси који су само деценијама били пригушени, никако и нестали, избијајући свом снагом у новој историјској ситуацији. Стога неке колеге говоре, помало збуњено, о сличностима (аналогијама) ранијих и садашњих појава, о асоцијативној историји.

Покровски је истицао да је истина сагледива тек када се заобиђе планински завијутак и пукну видици, што преведено на конкретан језик историје значи да су објективно завршени процеси и наступиле последице.

Истина о револуцији може се сазнати тек после њеног пораза. За лаичко схватање историје све је већ јасно, јер су лако сагледиве разорне последице, али стручно, историографски гледано ништа није испитано. Једнопартијски систем је увелико ометао развој друштвених наука, а посебно историографије. Научна историографија не може почивати на забрављености извора и табуисаности тема, неприкосновености личности које стварају историју. Код нас је, међутим, глорификација личности била доведена до митоманских размера. Свет као да је почињао од 1941. године. Једнопартијска власт је у нас трајала око 45 година, више него дуго, без преседана за демократске земље, и то без икакве стварне контроле: парламентарне, финансијске, судске. Отуда се тек сада помаљају и откивају зачеци будућих дегенеративних процеса и криза (питање стратегије ћутања у случају геноцида, сепаратизам албанских комуниста који су 1941. стигли из Албаније, различита мерила приликом обликовања федералних јединица, позадина сумњивих финансијских трансакција, утрошак тзв. спољне акумулације, тајне нагодбе врха, потмуле борбе у руководству, одавно нејединственом, итд.).

Сукоби гледишта међу стручњацима - под условом да се политички не функционализују - доводе до расплитања проблема у историографији, кроз мирну, разложну расправу, без повећања температуре. Научна расправа раздвојиће семе од кукоља, одстранити пљеву, открити суштину историјског збивања. Квалитетан историографски резултат је сам по себи највреднији допринос питањима која савременост поставља прошлости. Једно дуго негативно научно искуство најмање би данас требало следити. Плурализам гледишта није сметња већ претпоставка за стваралачки развој сваке науке, па и историјске, под условом коректне методологије. Незахвално је тражити јединствена и уједначена мишљења у историографији, ако је то у свим аспектима опште и могуће, али томе не треба ни тежити. Поводом прославе 200-годишњице француске револуције појавило се мноштво студија и монографија. У неким од њих осуђивао се терор револуције, сав њен фурор, она представљена као симбол гиљотине, а у другим, револуција слављена као покретач нових процеса и инспиратор нових идеја, као појава којој дугујемо Декларацију о правима грађана и Грађански законик. Неки аутори су предност давали енглеској револуцији у односу на француску, сматрајући да је она индустријском револуциојом прокрчила путеве напретка, економије, технолошког прогреса, нових друштвено-економских односа. Има их који сматрају да је енглеска револуција у

материјалној сфери урадила оно што је постигла француска у политичкој и правној.

У револуционарној смени власти у Југославији обликована је југословенска федерација, која се дуго сматрала највећим делом југословенских комуниста. Додајмо да су за део историчара обе ове тврдње спорне: да је Југославија уопште прошла кроз револуцију, и да је југословенска федерација њен највећи домет. Без обзира на ове несагласности и контроверзе, чињеница је да југословенска федерација није издржала дужу проверу времена. Ако је она и била највеће дело југословенских комуниста у рату и револуцији, она се пред нашим очима распала. Већ седница Извршног комитета ЦК СКЈ, с којом смо почели овај напис, речито говори о завађености партијских првака, представника савезне и републичке власти, а на другој страни о лошим односима између представника република, па и република и покрајина.

Савремени програми владајућих снага у Југославији, и у њеним републикама, почивају на радикално друкчијем основу у поређењу са ранијим, јер се говори о плурализму: својинском, националном, страначком, информативном. Ако резултате развитака „друге Југославије” данас посматрамо кроз призму економске ефикасности, политичких и људских слобода, социјалне правде, моралних и хуманистичких мерила и идеала, мислимо да се не може говорити о модернизацији историје. Историчар истовремено не може заобилазити ширење сазнајног процеса, појаву нових извора, откривање зачетка, раније незапажених или скривених појава. Колико ли су неке објективне тенденције из прошлости биле само потиснуте, иако су проглашаване за трајно нестале?

Придружујемо се ауторима који на седницу из 1962. гледају као на маркантну тачку разилажења у врху југословенског руководства, важан показатељ кризе врха, сведочанство о дубини разграђивања федерације створене у рату, али сматрамо да та криза не стоји сама за себе и да има дубље историјске и политичке узроке.

Но, пре тога, сведочанство о тој кризи које нам је понуђено, изазива више питања о квалитету извора, његовој веродостојности и аутентичности. Разумно је поставити и питање: зашто оригинални извор није доступан стручној анализи, иако је законски рок његовог чувања прошао? Из изврсне књиге Селима Нумића („Добра земља, лажу”, друго издање, Београд, 1990.) може се осетити атмосфера тајновитости у којој је одржана седница, начин ослобађања руководећих људи СКЈ страха не би ли слободније говорили, типа извора који је том приликом настао и судбине тог извора. Тим поводом, додајемо да није сасвим јасно у „Политици”

на основу чега се репродукује садржај расправе: фрагментарног исказа учесника седнице, записника који је водио Отмар Креачић Култура, тонских записа седница? Тек се каже да ће бити изнето „понешто” из расправе; помињу се „изводи” (на основу чега?). Нумић пише да га је једног мартовског дана 1962. специјалним телефоном позвао Светислав Стефановић, тадашњи секретар за унутрашње послове, да би му после сусрета поверио задатак да организује снимање целог тока проширене седнице Извршног комитета ЦК СКЈ, која је требало ускоро да се одржи. Стављено му је до знања да се микрофони и инсталације у сали поставе тако да буду скривени, како их учесници седнице не би приметили. Стефановић му је, на изразе чуђења, рекао да ће седница бити „значајна, динамична и садржајна” и да је жеља најужег партијског руководства да учесници у дискусији иступају слободно и отворено, што се може постићи тек ако испред њих не буде уобичајених микрофона. Из истих разлога на седницу нису позвани стенографи, док је записник водио Отмар Креачић, који такође није знао за озвучење. За тајно снимање су знали само Тито, Кардељ и Ранковић, а Нумићу се чини - иако то не може поуздано тврдити - и Иван Гошњак. Ранковић је изразио жељу да се нађе такво техничко решење које би омогућило да се говорни тонови на магнетофонским тракама трајно сачувају, као историјски вредна документација. Нумић даље казује да су из иностранства набављене посебне траке на којима се могао обезбедити дугогодишњи квалитет говорних тонова. Стефановић је тражио да се комплетан репродукован текст прекуца у четири или пет примјерака, књиговезачки укоричи и њему достави. По један примјерак комплетног текста добили су Тито, Ранковић и Кардељ, а четврти и евентуално пети примерак похрањен је код Вељка Влаховића у ЦК СКЈ.

Нумићево казивање о седници из марта 1962. није само показатељ старих конспиративних манира у врху КПЈ/СКЈ, неповерења, технологије навођења руководећих људи да говоре, већ и предвиђања неких од водећих људи Југославије о историјском значају састанка (А. Ранковић). Остаје, разумљиво, и питање зашто траке о којима се говори нису бар данас приступачне корисницима грађе, која је протеклом времена постала историјска?

* * *

Стварањем југословенске федерације у рату и револуцији 1941-1945. утопијски је сматрано да је национално питање у Југославији трајно решено. Тако је то текло све до Осмог конгреса СКЈ 1964. када је оно неочекивано отворено. То није деловало као изненађење само за ширу

јавност већ и за водеће комунисте, делегате овог конгреса. Иступања Тита, Кардеља и Вељка Влаховића, који су говорили о комплексу националног питања, на извештајан начин је шокирало скуп.

О чему то говори?

Пре свега, о дубокој укореењености једне догме коју је иначе врх Партије и државе дуго неговао. У систему крајње контролисаних информација и решавања најважнијих питања од стране Тита или најужег руководства, иза застора готово сакралног врха, било је онолико обавештења колико је руководство било спремно да дозира. Конструкција федерације створене на другом заседању АВНОЈ-а крајем 1943. деловала је као трајна установа, вечита, нека врста реликвије, која се може глорификовати али не и критички рашчлањивати. „Изграђивање” и „дограђивање” федерације није познавало паритет, реметећи равнотежу између федералних јединица. Тако је приликом уставног обликовања ФНРЈ изостало стварање аутономија Срба у Хрватској, у Далмацији, после Мировног уговора у Истри, западној Македонији. Стварањем аутономних јединица само у оквиру Србије поремећена је равнотежа. Од 1945. Србија је била једина сложена федерална јединица у Југославији. Притискало је сећање на „рат у рату”, који се 1941-1945. водио између главних сукобљених страна на унутрашњем фронту, а на другој страни на страховити геноцид над Србима, Јеврејима и Циганима у НДХ. Стравични ратни догађаји су опомињали да се национална питања не покрећу, да се не би поново изазвала лавина мржњи и националних обрачунавања. Разуме се да је овај притајени страх руководства могао бити и злоупотребљаван у националној политици, о чему има не само индиција већ и трагова. Политика се дуго ослањала на идеју „братства и јединства”, не растајући се од ње чак ни онда када је она сведена на овешталу идеолошко-политичку флоскулу. О каквом је „братству и јединству” могло бити речи када извори показују да се творци те формуле нису органски међу собом подносили? Пролетерски интернационализам је до 1948. подводио под политички грех размишљање у националним категоријама. Неки енглески историчари луцидно запажају да је СССР, под видом интернационалистичке идеологије, спречавао разбуктавање националних конфликта (мађарско-словачких, мађарско-румунских, бугарско-југословенских, чешко-словачких, итд.) у време совјетског надзора над источном Европом. Војно-политичка експанзија гасила је националне противуречности у интересу хармоније у лагеру, што не значи да није било и националних манипулација у име одржавања власти прве

и најодговорније државе. Совјетски Савез, сам земља са разноврсном етничком структуром, био је такође заинтересован за национални мир са становишта стабилности властитих унутрашњих односа.

Са сукобом Стаљина и Тита 1948. дошло је до продубљивања националног самоосвешћивања Југославије и КПЈ и у међународним односима. Пролетерски интернационализам почиње да се схвата као вид одговорности владајућих снага властитој радничкој класи и своме народу а не неком централизованом телу и другој држави, одбацујући хегемонију друге државе или партије, па ма колико год била њена одговорност у светским размерама.

Партизанско југословенство из рата наставља да се исказује кроз југословенски социјалистички патриотизам у периоду борбе са Информбироом, почивајући на реалним основама партијског централизма, комплекса државносојинског односа и пуног информативног монопола. Јединство је у условима изузетно драматичне историјске ситуације почивало на класичним механизмима монолитног друштвено-политичког система, који се несумњиво хранио осећањем југословенства, али и обезбеђивао искључиво владавином државе у свим сферама живота, силом политичко-полицијског надзора и тоталитарне интервенције. Тито је био личност ван категорије - персонификација система. Њему је припадала „репрезентацијска функција“ окупљања Југословена на платформи социјалистичког патриотизма.

Југославија је од оснивања прошла кроз два типа интеграције: краља Александра у време шестојануарске диктатуре који је - мада значајан војник и државник у међународним односима - направио катастрофалан експеримент са националном нивелацијом Југословена, чак до степена стварања „јединственог психичког типа“, и оном Јосипа Броза Тита, односно КПЈ под видом суверености народа у јединственој федерацији која се заснивала на искључивој власти КПЈ. Југославија, дакле, од 1929. није упознала демократију, па ни демократску федерацију. Уместо органа федерације и чланица, фактички су одлучивали извршни партијски органи. Стога неки писци и говоре о “политбировској федерацији”. О Бујанској резолуцији не одлучује АВНОЈ него Политбиро. Да ли ће се поставити питање македонске националне интеграције не одлучује такође АВНОЈ већ група руководећих комуниста са Титом, у присуству неколико македонских представника. О Балканској федерацији, као акутној идеји 1943-1948, која доводи у питање и саму идеју и облик дотадашње Југославије, иницијативе потичу од Тита, без обавештавања

надлежних скупштинских органа. Чак и онда, када су о унутрашњем уређењу одлучивали Председништво АВНОЈ-а или АВНОЈ, било је то углавном формално, јер су одлуке доношене на затвореним састанцима партијских тела, или на неформалним састанцима руководићих комуниста. Састав комисија за разграничење (пример разграничења Војводине и Хрватске, којом приликом су западни Срем и Барања припојени федералној Хрватској), чак и када су биле одговорне државном органу, практично су биле састављене од већине комунистичких првака, који су опет подносили извештај на одобрење органу који су комунисти држали под својом контролом.

На седницама Политбироа, најчешће у присуству представника КП заинтересоване федералне јединице, одлучивало се о питањима од изванредног значаја за националну проблематику одређене републике или целе Југославије. На Политбироу ЦК СКЈ одлучивало се 1945. о мерама за сређивање прилика на Космету после побуне 1944-1945, о везама са Македонијом која се изолује и не разуме - како се истицало - југословенску федерацију, која иначе до избора Лазара Колишевског за кандидата за члана Политбироа ЦК СКЈ 1948. није имала представника у оперативном језгру КПЈ и центру одлучивања за целу Југославију. Политбиро ЦК КПЈ је, такође, разматрао деловање клерикалних снага у Хрватској и запостављање српских устаничких крајева. Партијско руководство Србије осуђено је марта 1947. као опортунистичко због откупа. Секретар ЦК КПЈ др Благоје Нешковић је одбијао одговорност за примену Петогодишњег плана у чијој изради Србија није учествовала. Политбиро не прихвата крајем 1945. предлог Србије да др Синиша Станковић буде изабран за председника Конституанте уместо др Ивана Рибара.

АВНОЈ-евска федерација била је негација националистичких државних творевина или програма који су се појавили у току рата. Стога је њено проглашење крајем 1943. дочекано на нож од свих националистичких снага. За хрватске фашисте Југославија је била ново ропство за Хрвате, које доноси комунистички покрет под руководством Срба. Слабашне снаге српског колаборационизма око Милана Недића и Димитрија Љотића схватале су нову Југославију као крај Србије, видели у њој слом српства падањем Србије у ропство интернационалног комунизма, наркотично подлегање заблуди југословенства, чији су творци хрватски комунисти. Дража Михаиловић, Божидар Пурић и целокупна српска емиграција гледали су на друго заседање АВНОЈ-а као на

„терористички акт” комуниста; за њих је то било тело илегалитетних самозванаца, форма за уништење српског националног бића. А када је дошло до споразума Тита и Шубашића, онда је изнета теза по којој су три Хрвата (Тито, Иван Рибар и Иван Шубашић) ставили Србију „под своје”, с циљем да разбију њену снагу и униште јој до краја идеју државе и биолошку супстанцију у југословенском окриљу. Протагонисти вазалне „Велике Албаније” пројектовали су у лику Југославије Србију која жели да уништи албански народ и онемогући албанску етничку интеграцију, а у инструкторима КПЈ код ЦК КП Албаније видели „српске слуге”. Чак је Отачествени фронт Бугарске помињао крајем 1943. независну Македонију на Балкану.

Мада је у рату тријумфовала комунистичка концепција југословенске федерације, а снаге појединачних и сукобљених националистама доживеле тежак пораз, наводимо изнете идеје, јер оне нису сасвим нестале, остајући пригушене, независно од тога што је њихово притајено исповедање подлегало оштрим казним мерама. У питању су идеје дугог историјског трајања, мање или више оформљене националне идеологије у прошлости, које се јављају у разним историјским облицима и временима. О њима се расправљало и у емиграцији, преко штампе, и у студијама, настављајући да егзистирају паралелно са идејама о преуређењу југословенске федерације на демократској основи. Осим тога, није у питању нека апстрактна или секундарна појава већ феномен иза кога су стајале реалне друштвено-политичке снаге све до свог пораза, али и касније. Југословенска револуција је имала широку национално-социјалну основу несумњиво, јер друкчије не би могла ни победити, али су и снаге супротног фронта, које су чиниле њен збирни пандан, биле више него бројне. Југославија је, захваљујући чињеници да је разбијена као држава, хетерогеном етничком саставу и националном незадовољству, била у другом светском рату земља са најмасовнијом колаборацијом. Криза југословенске федерације отуда није могла да не избаца на површину идеје које су у ратном ковитлацу једном биле одбачене.

Обнову Југославије као федеративне државе подржавале су и силе велике антифашистичке коалиције (са изузетком, једног часа, Рузвелтова Америка), нарочито Британци, а и Совјети самим тим што је језгро народноослободилачког покрета чинила КПЈ, као њихов идеолошки и политички експонент. Комунисти су се од првог дана борили за Југославију као државни оквир. Њихова политика према југословенским нацијама и националним мањинама била је усмерена у правцу да се сачува

Југославија. Борбом против братоубилаштва које су изазивале усташе на тлу НДХ, првенствено против Срба, упућујући их у борбу против окупатора и њихових сарадника, КПЈ је практично у западним деловима Југославије међу српским народом добила једну од одлучних битака за Југославију.

Да ли је цена те битке стратегија ћутања у односу на геноцид усташа над Србима? По нашем мишљењу, снаге народноослободилачког покрета потиснуте из Србије, Црне Горе и Херцеговине, из источних делова земље, нашле су се у централним и западним деловима земље насељеним углавном Србима, Хрватима и Муслиманима. Народнослободилачка војска је крајем 1942. године по свом националном саставу била у суштини српска. Отворити питање одговорности за геноцид у ситуацији када је требало појачати НОВЈ Хрватима и Муслиманима значило је ризиковати обнову Југославије и народноослободилачки покрет као југословенски подухват. Усташе су кажњаване за своје злочине, али питање одговорности за геноцид над српским народом у НДХ није добило дужне размере. Чак ни 1945. године када је „нова Југославија” у односу на „стару” имала далеко повољнију међународну позицију, као међународно призната у време рата, имајући уговорни однос са Совјетским Савезом, једном од руководећих сила антифашистичке коалиције, и представљајући једну од земаља - оснивача светске организације мира (ОУН) у Сан Франциску априла - маја 1945. године. Политика сразмерне заступљености у власти и политичким организацијама добила је тек после рата пуни легитимитет, независно од учешћа у народноослободилачкој борби народа Југославије, што је иначе било канон послератног понашања. Свакако да су одлучивали разлози политичког прагматизма, али су они за узврат остављали нерешено питање одговорности дуго деценија, да би оно букнуло свом снагом тек у наше време. Понашање које је јуче могло изгледати корисно за јединство федерације, претворило се временом као штетно, са свим националним, политичким, хуманистичким и моралним последицама.

Негативне последице у каснијем развоју потицале су и из структуре југословенске федерације коју су комунисти градили у знаку националне равнотеже, која је мењала предратни положај Србије и српског народа у југославији. Општи узор је свакако била совјетска федерација, у којој је Русија била једна од република, али без своје националне партије, слично Србији до маја 1945. године. На другој страни, као реалност, није се могло мимоилазити ни искуство грађанских партија,

пре свега ХСС-а. Хрватски пројект преуређења Југославије подстицали су после 1935. године Британци. Југословенска федерација у рату антиципирана је на основу партијске структуре између два рата и у рату. Ипак, постоји једна крупна разлика између грађанског и комунистичког концепта федерације, јер су комунисти, прихватајући тзв. националну периферију у грађанској терминологији, полазили од више националних ентитета него ХСС.

Пре неколико година отворено је у нашој литератури питање неједнаких етничких мерила обликовања чланица југословенске федерације, а на штету Срба, нарочито у случају Војводине и Босне и Херцеговине која је преко ноћи, уочи заседања АВНОБИХ-а у Мркоњић граду 1943. проглашена за федералну јединицу која својом етничком разноврсношћу одступа од типа националне федерације (колико и нација толико и федералних јединица). Радећи на обнови Југославије у виду поменуте равнотеже, део српског народа је остао ван своје матичне федералне јединице. Остаје, међутим, чињеница да до српске националне интеграције није дошло ни у Краљевини Југославији. Године 1939. створена је Бановина Хрватска, а није „омеђена” Србија, нити је битније заштићен српски народ у будућој хрватској федералној јединици. Партизанска ратна федерација предвиђала је, када већ није дошло до сабирања српског народа у једној федералној јединици, што није ни изгледало битно у јакој јединственој југословенској федерацији с административним границама, да делови српског народа у Хрватској и Босни и Херцеговини добију статус народа. Временом се статус народа задржао само формално, јер је пракса ишла путем дискриминације Срба у сфери језика, уопште културе, националних институција, крајње небриге о развоју српских крајева. Српски народ је и у Држави СХС 1918. био конститутиван фактор, као и по одлукама ЗАВНОХ-а 1943. које су му гарантовале равноправност и једнакост са хрватским народом. Тако је писало и у свим послератним уставима, сем у последњем Туђмановом, чиме је народ сведен на ниво националне мањине, са свим опасностима од сутрашње асимилације, па чак и истребљења.

Са становишта трајности идеја из прошлости у новој историјској основи приметно је деценијско задржавање идеја конфедерализма код Хрвата и Словенаца. На те идеје наилазимо још 1914. године, јаче се наговештавају од Фрање Супила и касније на Женевској конференцији новембра 1918, у програмским иступањима Стјепана Радића, делимично код Мачека. Те идеје ће свом снагом провалити у Словенији и Хрватској

у наше време, с тим што су њихови корени дубљи и у разним облицима изражавају много раније. Словенци су у току разговора са Титом у Јајцу, новембра 1943, покретали питање централизма, војске, језика у војсци. Тито им је новембра 1943. давао за право: „... ви сте словеначка војска, зато морате у њој имати словеначки језик од врховних команди до најнижих јединица”. Јединице НОВЈ из разних крајева Југославије ратовале су ван својих земаљских граница, сем Словенаца. На послератним седницама Политбироа поново је разматрано питање словеначких захтева за аутономијом и словеначким језиком у војсци.

Испод наизглед мирног и хармоничног развитака у југословенској федерацији, потмуло су се постављала питања веће самосталности Словенаца, који су, иначе национално хомогени и географски заокружени, живели свој живот у Југославији, користећи све предности своје развијеније привреде, налажења јефтиних сировина и радне снаге; предности огромног југословенског тржишта. Без резултата у врху КПЈ остајали су прекори за небригу према српском народу у Хрватској. На Косову и Метохији фаворизовани су Албанци у име класног (социјалног) приступа албанској већини, забраном (марта 1945.) поновног насељавања за време рата прогнатих колониста, „пражњењем” косовско-метохијске области, санкционисањем трајног боравка Албанаца који су се за време владавине „Велике Албаније” у њој населили. Испод површине све су више нарастале националне тежње и противуречности. Тешко решиво је било питање изразите економске неравномерности између северозападних, источних и јужних делова Југославије. Тихо се гунђало против пропорционалне кадровске структуре у савезном апарату, војсци, дипломатији. Озлојеђивала је и политика према Албанцима форсираним на рачун већинског народа. Од амандмана на Устав из 1963. и Устава из 1974. Србија је уставно била деградирана у корист покрајина. Иако су законска решења предвиђала једнак однос државе - уставно одвојене од цркве - према свим верским заједницама, фактички тај однос није био једнак, чему католичка црква за свој положај може захвалити привржености верника, већој материјалној снази, централизованог структуре Ватикана, међународној подршци, али и верској политици словеначке и хрватске владе. Југославија у својој највећој моћи није смогла снаге да осуди надбискупа Алојзија Степинца за дело геноцида над Србима, иако је овај прелат давао духовну подршку НДХ и потврдио усташко законодавство о превођењу православних на католичку веру, усаглашавајући га са канонима Цркве.

Процес дезинтеграције у Југославији имао је историјску потпору у ставовима Дрезденског конгреса 1928. о разбијању Југославије. Ова идеја из прошлости комунистичког покрета није лако ишчезавала. У Кардељевом делу „Развој словенског народног питања“ (друго издање на словеначком и српско-хрватском језику, 1959, са изменама у Предговору и историјском делу), налази се и даље стара теза „о хегемонистичкој позицији великосрпске буржоазије“, која је у основи идејно-политичког става овог руководећег комунисте и теоретичара КПЈ. КПЈ трајно није напуштао страх од обнове тзв. Великосрпског хегемонизма.

Идеја о конфедеративном уређењу није била страна комунистима у прошлости. Покрајинска конференција КПЈ за Словенију захтевала је 1923. широку федерацију у смислу совјетског устава, то јест самосталност Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе - без Србије, у оквиру дунавско-балканске федерације. Идеја о Подунавско-балканској федерацији актуелна је и 1925. са Словенијом као самосталном радничко-сељачком републиком којој би припали и приморски Словенци. По Драгутину Густинчићу, Словенци су се као народ средње Европе залагали за Подунавско-балканску а не Балканску федерацију која је код Словенаца била непопуларна. Словенци су се противили да их „трпају“ на Балкан, када су по историјској, економској и културној традицији припадали подунавском простору.

Словенци су и после рата схватили Југославију као „транзит“ за народе који су је сачињавали. И у брионским расправама пред доношење Устава из 1974. Кардељ је истицао да Словенци нису своју судбину трајно везали за Југославију. Очигледно је да су полазили од свог националног интереса као примарног, схватајући истовремено да је национални интерес завистан од историјских прилика, околности, сагледавања визије будућности, могућности остварења.

Конфедералистичка уставна формула је полазила од националних држава, рачунајући на превођење федерације - конфедерације у даљем развоју у конфедерацију, чиме би републике стекле међународни субјективитет, али уз смишљено ограничавање Срба да конституишу своју националну државу. Устав из 1974. фактички није важио за Србе у том смислу. Но, чим им је пошло за руком да освоје то право, онда за све антисрпске снаге у Југославији заједнички живот више није био могућ. Хрватска је два пута у овом веку прешла на страну победничке стране (дајући, нарочито у другом светском рату, значајан удео када је реч о

Далмацији и делу антифашиста из осталих хрватских крајева, али уз превагу српског народа у НОВЈ). Словенија и Хрватска у наше време напуштају Југославију, чим она није кројена по њиховој вољи, пре свега због постављања захтева Срба за равноправношћу. Олако су заборавиле остварену националну интеграцију уз помоћ свих народа Југославије, а још лакше се десолидарисали са одбраном територијалне целине Југославије на југу, будући за то незаинтересоване, егоистички уверене да на помолу нема спољне опасности за њихову целовитост и интегритет.

Конфедерализација Југославије, којој се Србија од првог дана опирала, али без спремности свог руководства да отвори српско питање у целини, до чега је међутим дошло после 1987. године, изазвала је северозападне републике да дају отпор заједничком живљењу у Југославији у којој би Србија покушала да изведе своју националну интеграцију и „омеђи” свој национални простор. Показало се у пуној мери да обе Југославије, и „прва” и „друга” не могу опстати на неравноправности народа. Српско питање, чим се отвори, доводи до отварања свих осталих питања (хрватског, муслиманског, албанског итд.), али Хрватска не може остварити толико прижељкивану државност на штету српског народа у Хрватској.

Идеја југословенства се у Словенији одбацивала као варијанта унитаризма, а насупрот њој наметала идеја нације и националности. Рано се појавила идеја националних држава које доводе у питање Југославију, претећи изазивањем сукоба око етничког разграничења, па и ширих балканских конфликта.

Због српске државне традиције, броја и распрострањености готово у целој Југославији, централног положаја на Балкану, српско питање је општејугословенско, па и међународно. Од 1804. до данас оно је увек тангирало и сферу околних земаља, па и важећег међународног поретка. Српско питање је у наше време отворено и у условима неповољног међународног окружења: СССР је прешао на своју нову политику која обавезно не укључује ранију равнотежу у насталом вакууму међународних односа након повлачења из Источне Европе, а у Европи се уздиже нови цин у лицу уједињене Немачке. Но, СССР иступа против дезинтеграције Југославије, а међу европским земљама долази до несклада у односу на целину Југославије.

Католичка црква је, по природи ствари, на страни Хрватске и Словеније. Колики је значај те подршке најбоље сведоче искуства комунистичких режима у време њихове највеће моћи у Пољској, Мађарској

и Југославији (Вишински, Миндсенти и Степинац). Словенски папа је по први пут у историји папства на престолу Св. Петра, а Хрватска је у року од неколико деценија добила три кардиналска шешира, од којих онај Степинчев посмртно. Присећамо се једном изговорених речи надбискупа београдског Ујчића да Црква увек наставља својим путем и да за једну миленијску институцију неколико деценија туђе власти много не значи.

Католичка црква је увек била у стању да замени партију, попуни политички простор ако затреба, обави арбитражу, оствари духовну заштиту. Захваљујући својој организацији и интернационалној потпори, католичка црква је и непосредно после рата - када се нашла у рату са државом - успевала да се одржи, користећи метод бојкота власти, уживајући подршку Ватикана и католичног мњења целог света и демократских држава Запада, које се нису мириле са духовним диктатом једнопартијског система и гушењем слободе савести и вероисповести. Духовно-политичком контролом верника, традиционални католицизам је успевао - гледано на дуже стазе - да надвиси партијски или други утицај у животу својих верника. Папским енцикликама из прошлости и данас католичка црква је практично усмеравала вернике у правцу у којем је желела. Способна да се модернизује и прилагоди новим околностима католичка црква се задржавала као „држава у држави”.

* * *

Сукоб Стаљина са Титом 1948. имао је више тешких последица које су се кад - тад морале осетити, изражавајући се у више праваца. Године 1948. је дошло до највећег раскола у историји Комунистичке партије Југославије који није могао надокнадити масовни прилив нових чланова КПЈ (СКЈ), практично стварање нове Партије. Мере репресије које су тада примењене потпуно су биле супротне идеалима у име којих се водила борба против стаљинског напада, чије се последице са становишта нехуманости против - већином идеолошких неистомисљеника осећају до данас. Не говори се узалуд о „дрвеној мрљи” КПЈ (Бранислав Ковачевић). Титова харизма и свемоћ израсле су до највећих размера. Југославија се објективно нашла у функцији дезинтеграције Стаљиновог блока, што је стварало привид властите величине, значаја и просперитета, захваљујући највећим делом великој спољној акумулацији, са Запада.

На раскршћу је у самом врху пирамиде власти дошло до тихих опозиција и размишљања о наредном развиту. Куда после сукоба са Стаљином? Измирење после престанка напада, повратак у капитализам, окретање ка социјалдемократизму, изградња неког трећег, посебног пута, као и у рату. У току Титовог живота из највишег руководства су поиспадали сви његови стари, предратни сарадници, сем Кардеља и Бакарића. Као да је то била законитост у наглашено сектаристичком комунистичком покрету.

Биласова критичка анализа допринела је разоткривању бића стаљинистичког система и конзервативне улоге једностраначког диктата, представљајући јединствену антиципацију њихове негације из највишег врха Партије, 35 година пре него што су ови системи, као бирократско-полицијске деспотије, доживели крах.

Антибирократска револуција 1948. на унутрашњем плану није никада завршена. Спољни стаљинизам је немилосрдно критикован, откривањем анатомије стаљинског система, али властити стаљинизам - са стаљинистичким методама - настављао је да живи у декоративном оквиру „ослобађајућег” самоуправљања. Самоуправљање је послужило као инструментално средство за задржавање владавине бирократције, али у оквиру децентрализованог друштва. Под утицајем владајуће пропаганде очекивало се и веровало да самоуправљање подстакне економске мотиве, разреши спутане енергије у народу, споји планску привреду са слободом. Међутим, од свог „увођења” (дакле, октроисања, као нека врста „револуције одозго” дозираних и доктринарно ограничења) ова идеја суочавана је са институционалном хипертрофијом, стварањем симбиозе управљачких и партијских слојева у предузећима на рачун непосредних произвођача, микродиктатурама у комунама, претераном децентрализацијом, деперсонализацијом одговорности, полицентричним етатизмима. Држава је и даље остајала партијска. Партија је и даље владала материјалним богатствима друштва и душама људи. Југославија ће се временом претворити у феудално испарцелисан простор који тек својим оквирима асоцира на државне границе. Један писац, иронично и јетко али оправдано, примећује да су некадашњи интернационалисти постали националисти, а бивши буржоаски националисти интернационалисти. Лако је проценити ко је боље разумео ново време, значај интеграција и технолошке револуције савременог света.

Уместо демократизације постојећи систем је са самоуправном фасадом све више постајао недемократски, непродуктиван у суштини, превазиђен, одражавајући се методама свих тоталитарних режима,

наравно са самоуправно-демократском реториком. Претерана и неконтролисана децентрализација, сама по себи прогресивна појава у југословенском развоју, водила је економском и политичком затварању у републике. „Ћиласов случај” 1954. и тзв. мађарски догађаји 1956. послужили су руководству за успоравање развоја Југославије.

Сукоб са Информбироом, уместо стваралачке демократске перспективе друштва, у чему је, суштински гледано, био његов историјски значај, претворио се, уз извесна попуштања у друштвено-политичкој сфери, ипак у своју супротност, анулирајући историјски гледано његов значај у сфери друштвених односа. Самим тим, и чињеница што се Југославија нашла ван лагера, изгубила је некадашње значење у светлости последица и савремених домета држава и друштава која су се налазила у кругу социјалистичког блока. Између Титове и Ћиласове алтернативе 1954, историја као да је дала за право Ћиласу.

Југославија је прокламовала битку за три револуције: економску, социјалну и националну. Ако је ценити по савременом резултату, изгубила је све три битке.

Курс на децентрализацију, која је узимала све више маха, водио је јављању старих идеја и националних идеологија, које нису могле ишчезнути, иако још нису могле бити јасно артикулисане. Самоуправљање, децентрализација и касније кооперативни федерализам утирали су пут стварању југословенске конфедерације.

Теоријску основу разједињавајућег процеса Југославије поставио је управо Едвард Кардељ уношењем једне нове одредбе у дефиницију нације, по коме је нација заједница са посебном економијом. Тиме су се отварала врата за победу концепције националних економија. Свака нација могла је, према томе, у оквиру своје републике, па чак и аутономије, имати све као и друга, јер вишак рада припада националним радничким класама. С позивом на Маркса, Кардељ је превиђао да је овај говорио о великим, национално хомогеним државама свога времена, а не о југословенском етничком плурализму. Са националним економијама ишле су под руку и остале националне поделе и издвајања, у области науке, просвете, културе. У Кардељевим концепцијама већ је био садржан ембрион идеје националних држава у Југославији. Изношењем ових идеја у предговору другог издања своје предратне студије „Словеначко национално питање” 1959, Кардељ (Сперанс) је изазвао узнемирење и констернацију у врховима оне руководеће струје (око А. Ранковића) која се супротстављала таквом курсу, предосећајући куда то води Југославију, као јединствену друштвену заједницу.

Тито се тих година упадљиво супротстављао национализму. Истицао је да је он унитарист уколико се под тиме подразумева опстанак Југославије. Преко Југославије он је остваривао улогу интегративног фактора. Политичку основу Југославије представљао је СКЈ којему је стајао на челу. Друга главна установа југословенског карактера била је Југословенска армија, чији је био врховни командант. Преко те две „полуге” Тито је истовремено обезбеђивао своју апсолутну власт и утицај у државној, политичко-партијској и војној сфери.

Но, можемо ли сметнути с ума да су службени национализми потекли „одозго”? Како објаснити овај феномен? Појави тих национализама доприносила је несумњиво претерана децентрализација, дајући исувише овлашћења републикама, чији су представници непрекидно притискали и захтевали нове компетенције и слободе. У датим условима нису могле да не израћају на површину и старе идеје, националне идеологије у разним видовима и варијантама, прикривено, полуотворено, или чак отворено, које су руководећи комунисти југословенске оријентације са страхом помињали као примере, симболе, идеје које прете рестаурацијом национализма. Српским комунистима је посебно сметало обнављање косовског мита, светосавског култа, страх од запостављања ћирилице, итд. Од таквих случајева су се правиле целе мале афере. Највише таквих узнемирења је било међу српским комунистима, јер страх од великосрпског хегемонизма није нестајао, чак је и трајно потхрањиван у врху СКЈ. Била је то као нека трајна хипотека.

Постоји, међутим, и друга страна службених национализама, њихова употреба у смислу самозаштите функције у односу на очување власти, привилегија, интереса Свезне и републичке бирократије. Подстрекавајући национализам у оквиру Партије и државе, држећи га под својом контролом или замишљајући да је под њиховим надзором, водећи комунисти су га истовремено и нападали као патологију модерне историје. Полазили су од тога да шест (осам) национализама потиру један други, омогућавају да се неутралише помоћу једних онај који је тог часа најопаснији. Тито је играо улогу главног арбитра у националним конфронтацијама, као и оних између савезних и републичких тела.

Ударом на МАСПОК, чим су били угрожени интереси и положај Тита, који је до одређеног степена подстицао талас хрватског национализма, као вид противтеже Србима у Србији и ван ње, највећи део захтева хрватских националиста је практично усвојен амандманима из 1971. године.

Национализам је нарастао све јаче - са распадањем пројекта самоуправног социјализма - као ослонац владавине комуниста у Југославији. Он је настао у недрима социјалистичког поретка и остављен као велика невоља у наслеђе данашњим генерацијама. Истовремено је сведочанство о неуспеху интеграције у Југославији на економским и демократским основама.

Остаје и хипотеза да за Тита отварање националног питања није могло да не буде и у функцији међународне политике Југославије, с обзиром на сродност југословенске и совјетске федерације и сложеност националног питања у обе земље, иначе познате као два најтруснија национална подручја у Европи. После самоуправљања као прототипа наводно нових друштвених односа, од 1964. стварао се модел разграђивања федеративне, многонационалне државе на бази децентрализације и касније кооперативног федерализма. Некадашњем узору од кога се све преузимало на прагу борбе за социјалну револуцију и успостављање републике совјета, сада - када су пројекти новог живота показали сву своју инфериорност, неспособност, нехуманост и недемократичност - откривала су се виђења и путеви разграђивања поредка који је пао на испиту историје.

* * *

Догађаји попут седнице у питању, значајне јер показује као на длану сву драматичност нејединства и разилажења руководства кризу начина руковођења, привреде, политичког система, па и идеје Југославије као државе, заслужују пуни историографски третман, нажалост до с' еро неостварљив у недостатку основних извора. Но, за историчаре је битније: зашто је и како дошло до те кризе, а на другој страни - како је реаговано да се она превазиђе, продуби или - у име власти - гњилење продужи појединим интервенцијама палијативног политичког карактера. У једној несумњиво новој историјској основи нашли су се и у одговарајућој фази активирале идеје из претходне епохе, независно од бучне вербалне критике. Једноставно, тзв. чиниоци дугог трајања нису могли да трајно нестану. Нова историјска основа их је све више апсорбовала, свесно или несвесно, утолико више уколико је сама била разједана ограниченошћу својих решења, дегенерацијом руководећег покрета и његове авангарде. Интернационалистичка компонента с почетка, која је заслепљивала до те мере да се национално осећање потискивало, замењивана је националистичком у функцији одржања власти, чиме се посредно

признавао и слом владајуће програмске визије и њене оперативне примене. Страховита низбрдица у том глумом добу нашег развитка од 1962. само показује да владајући покрет у својим недрима није могао да не носи „семе зла”.